

Н. І. Мінаєва

ВПЛИВ ПРИРОДНИХ ЧИННИКІВ НА ВИНИКНЕННЯ ВЕЛИКИХ СКІФСЬКИХ ГОРОДИЩ ТА РОЗВИТОК ТОРГІВЕЛЬНИХ ШЛЯХІВ

У статті розглянуто вплив змін природного середовища на історичні процеси, які відбувалися на території степової та лісостепової зон України XV—V ст. до н. е. Визначається, що однією з визначальних причин виникнення великих скіфських городищ був саме природний фактор. Зміна кліматичної обстановки в степовій зоні призвело, практично, до повного відтоку населення з її території в XI—V ст. до н. е. Встановлення на півдні України більш сприятливого клімату, який почався в VII ст. до н. е., привело до збільшення чисельності населення в лісостеповій зоні та утворення великих скіфських городищ на її території.

У статті також розглянуто питання щодо виникнення і функціонування головних торговельних шляхів, які існували на території Північного Причорномор'я в цей час.

Ключові слова: Городище, клімат, скіфи, кераміка, торговельні шляхи.

Нині загальноновизнаним є факт впливу географічного середовища на життєдіяльність стародавніх спільнот. Характер та спрямованість господарської діяльності населення будь-якого регіону багато в чому визначається особливостями навколишнього природного середовища. Це добре фіксується на прикладі територій, які в першу чергу схильні до будь-яких кліматичних змін, таких як райони степової та лісостепової зон України.

Розглядаючи історію розвитку життєдіяльності населення та змін клімату на території степової зони України на підставі даних, отриманих сучасними дослідниками палеоклімату, та повідомлень античних авторів про клімат Північного Причорномор'я, що існував у XV—V ст. до н. е., можна дійти до такого:

- XV—XIII ст. до н. е. — період кліматичного оптимуму;
- XII—X ст. до н. е. — перехідний період, погіршення кліматичних умов;
- IX—VII ст. до н. е. — клімат холодний, посушливий;
- кінець VII — початок VI ст. до н. е. — початок кліматичних змін, збільшується загальна зволоженість, починається поступове потепління;
- VI—V ст. до н. е. — перехідний період. Триває підняття загальної річної температури при збереженні тенденції збільшення загальної зволоженості регіону (Ієвлев 2014, с. 44).

Із 1700 до 1200 рр. до н. е. на просторах південної Європи існував період кліматичного оптимуму (Іванов 1985, с. 27—32).

У XV—XIII ст. до н. е. в Північному Причорномор'ї фіксується демографічний вибух, значно збільшується щільність населення (Березанська, Отрощенко 1997, с. 418, 419). В цей період тут існували поселення сабатинівської культури з розвиненим кам'яним домобудівництвом, які охоплювали площі від 0,5 до 18 га. Кількість відомих поселень цієї культури в степовій смузі від Нижнього Дунаю до Приазов'я в даний час перевищує 1200 (Черняков 1989, с. 165). Ці поселення розташовувалися в різних місцях, у тому числі в долинах нині висохлих тепер річок та балок, що свідчило про більшу зволоженість цієї частини степу.

Кліматичні зміни, що відбулися в Північно-Причорноморському регіоні, мали вкрай негативний вплив на життєдіяльність мешканців цього регіону. Загальне похолодання клімату на півдні Східної Європи почалось із

кінця XIII й тривало до V ст. до н. е. (Борисов 1975). За часом воно практично збігається з періодом зниженої зволоженості, що існував на території Північного Причорномор'я з XII по VII ст. до н. е. (Бучинський 1963; Борисов 1975; Лосев 1985, с. 110).

Сукупність цих природних факторів спричинило за собою докорінну зміну загальної природної ситуації та зумовило зміну існуючих типів ландшафтів. В кінці II — початку I тис. до н. е. на величезній території від Північно-Причорноморських до монгольських степів відбуваються глобальні кліматичні зміни. У палеокліматичному відношенні вони привели до зрушення природних зон, що викликало повсюдну кризу культур епохи пізньої бронзи. В результаті кліматичних змін, що відбулися, осіле населення культур епохи пізньої бронзи на території Північного Причорномор'я практично зникає (Махортьх, Ієвлев 1991, с. 31). З XII ст. до н. е. на цих теренах замість сотень поселень сабатинівської культури, що існували тут, виникають лише десятки поселень білозерської культури (Березанська, Отрощенко 1997, с. 419). На території від Нижнього Дунаю до Приазов'я осіло-землеробські культури: сабатинівська (XIV—XII ст. до н. е.) і білозерська (XII—X ст. до н. е.), змінюються культурами ранніх кочівників (X—VII ст. до н. е.) (Ільїнська, Тереножкин 1983, с. 10). Скорочення чисельності населення триває і в наступну кіммерійську епоху. У період з IX—VII ст. до н. е. в цьому районі пам'ятки археології представлені тільки похованнями в курганах. На території Нижнього Побужжя було відкрито близько ста поховань кіммерійського часу. Їх основна маса датована VIII—VII ст. до н. е. Поселення і ґрунтові могиляники на цій території до теперішнього часу невідомі, незважаючи на масштабні археологічні дослідження, які проводилися тут у 1960—1990-і рр. (Гребенников 2008, с. 9). Зміна загальної кліматичної обстановки в Євразійських степах викликала такі природні зміни, з якими пов'язують майже повну відсутність археологічних пам'яток VIII—VII ст. до н. е. на степових просторах від Дунаю до Південного Приуралля (Яблонський 2000, с. 64). П. В. Федоров вважав, що в цей період, який збігається з часом існування Фанагорійської регресії, існував малий льодовиковий період (Федоров 1982, с. 154).

До кінця VII ст. до н. е. в Північно-Причорноморському регіоні закінчуються Фанагорійська регресія і ксеротермічна депресія, що існували тут з XIII—XII до VII ст. до н. е. (Золотун, Кухтеева 1984). В цей час закінчується епоха зниженої зволоженості (Бучинський 1963, с. 59).

Із VII ст. до н. е. клімат почав стабілізуватися, став менш континентальним і во-

логішим. В. П. Золотун і К. М. Кухтеева зараховують початок найбільшої аридності клімату (так звану ксеротермічну депресію) до 3,2—3,1 тис. років тому, що тривало до 2,7—2,6 тис. років тому. Надалі, за їхнім визначенням, гумусованість ґрунтів зросла, і клімат став м'якшим 2,5—2,4 тис. років тому (V—IV ст. до н. е.) (Золотун 1972, с. 90; Золотун, Кухтеева 1984). Подібні результати були отримані при дослідженні ґрунтів Суботівського городища, розташованого у Черкаському р-ні (колишній Чигиринський р-н) Черкаської обл. Результати дослідження палеоґрунтів на його території показали, що максимум ксеротермічної депресії відноситься до 2,8 тис. років тому і відповідають максимуму осушення цієї території в суббореальному періоді. До цього ж часу відноситься фінал розвитку чорноліської культури (Дараган 2004, с. 34). У припиненні існування цієї культури одним з визначальних чинників, безсумнівно, виступили кліматичні зміни. Потім відбулося поступове збільшення загальної зволоженості клімату, підтвердженням чого слугують палеоландшафтний аналіз ґрунтів на території Більського городища. Він показав, що в VII ст. до н. е. ґрунти сформувалися в умовах холодного і вологого клімату (Артюшенко, Карева 1965, с. 93, 99).

Проникнення скіфських племен на територію лісостепової зони Північного Причорномор'я почалося з середини VII ст. до н. е. Саме в першій половині — середині VII ст. до н. е. тут збудовано цілий ряд великих городищ площею від 100 до понад 4000 га (Дараган та ін. 2010, с. 113). Процес зародження великих городищ Лісостепу розпочався ще до приходу основних сил скіфів у Північне Причорномор'я (Ковпаненко та др. 1989, с. 14—19). Так найдавніший культурний шар на Більському городищі датовано другою половиною VIII — першою половиною VII ст. до н. е. (Задников, Шрамко 2011, с. 139). Усі великі скіфські городища середини VII — початку VI ст. до н. е. розташовувалися в лісостеповій зоні, найсприятливішій у той час для ведення сільськогосподарської діяльності. Будівництво таких великих за площею городищ, які мали значні за розмірами фортифікаційні споруди, потребувало чималих людських ресурсів. Треба зазначити, що навіть у пізніші періоди на цих землях довго не фіксувалося такої концентрації пам'яток осілости. Виходячи з того, що кількість населення на конкретній території визначається продуктивністю визначеного ландшафту, на якому воно мешкало, це може бути підтвердженням поліпшення загальної кліматичної ситуації на території лісостепової зони України.

Ряд дослідників вважає великі за площею городища центрами міжплеменних об'єднань

місцевого землеробського населення і причину їх виникнення пов'язує з необхідністю захисту його від агресії кочовиків. Існує також протилежне припущення, що саме скіфи, використовуючи підкорене землеробське населення, зорганізували спорудження великих городищ на території Лісостепу, як адміністративних центрів племінних об'єднань. Крім великих воєнно-адміністративних центрів в Лісостепу існувало цілий ряд менших за розмірами та значенням городищ і укріплених поселень.

Таким чином, можна припустити, що на виникнення великих за площею укріплених скіфських городищ в VII—IV ст. до н. е. в лісостеповій зоні України вплинули як природний так і політичний фактори. Природний фактор сприяв збільшенню чисельності мешканців лісостепової зони, а військова загроза обумовила необхідність будівництва потужних фортифікаційних споруд.

Проникнення скіфів на територію Лісостепової зони та будівництво великих городищ відбувається в першій половині — середині VII ст. до н. е. (Марченко 2005, с. 29), раніше початку освоєння грецькими колоністами прибережних районів Північного Причорномор'я, які виникають на його узбережжі в кінці VII — початку VI ст. до н. е. Грецькі колоністи опановують терени Нижнього Побужжя в кінці VII ст. до н. е. Заснувавши своє перше поселення на о. Березань, греки згодом займають найближчі прибережні райони (Крыжицкий и др. 1990, с. 12—18).

У VII — на початку V ст. до н. е., на відміну від лісостепової зони, продовжує тривати період запустіння причорноморських степів. Згідно існуючих досліджень степові райони Північного Причорномор'я через кліматичні умови, які існували в даний період часу, були практично незаселеними (Мурзин 1984, с. 11; Гребенников 2008, с. 126). Головні центри скіфських племен локалізувалися на Північному Кавказі та в лісостепових районах басейну Дніпра до VI ст. до н. е. (рис. 1; Мурзин 1984, с. 100; Махортых 1987, с. 15; Марченко 2005, с. 30—31, рис. 1).

На території Українського Лісостепу на сьогоднішній день відомо 10 великих городищ, площа яких перевищує 100 га: Немирівське, Трахтемирівське, Мотронинське, Чмирівське, Журжинецьке, Комарівське, Моринці, Таращанське, Ходосівське, Більське. Можливо, до городищ-гігантів можна віднести Басівське городище. Більшість городищ зосереджена на правому березі Дніпра. На лівому березі відомо два великих городища — Більське — Поворскілля і Басівське — Посулля. Час існування найбільшої кількості городищ та будівництво навколо них могутніх оборонних укріплень відбулось у VI—IV ст. до н. е.

Одним із головних індикаторів, який дозволив доволі точно визначити час виникнення городищ та час їх існування, були знахідки грецьких виробів, представлених головним чином фрагментами кераміки (дагування якої на цей час добре розроблено), отриманих при їх дослідженні. Існування цих знахідок вказує на наявність торговельних зв'язків скіфського населення лісостепової зони України з античними центрами північного узбережжя Чорного моря в кінці VII — на початку VI ст. до н. е. Активні торговельні контакти грецького населення Північного Причорномор'я з лісостеповими районами протягом всього архаїчного періоду посвідчуються знахідками різноманітних виробів античних майстрів: кераміки, артефактів кольорових металів, античних монет. Грецькі товари імпорту зустрічаються на таких скіфських городищах як: Немирівське, Більське тощо (Граков 1954, с. 115, 145; Шрамко 1987, с. 126; Задников, Шрамко 2011, с. 139; Вахтина 2018, с. 214).

Торговельні контакти населення скіфського часу лісостепової зони України з грецькими центрами фіксуються раніш за час виникнення перших грецьких поселень на території Північного Причорномор'я. Відкриття стародавніх поселень та могильників по берегах річки Південний Буг та знайдені археологічні речі доказують, що торговельний шлях, який по ньому проходив, зв'язував територію Північного Причорномор'я з центральними районами Східної Європи та Балтійським регіоном ще з XVI ст. до н. е. (Клочко 1996, с. 130).

Необхідно враховувати те, що окрім кліматичних змін на водність річок великий вплив має існування значних за площею лісових масивів на території їх водних басейнів. Історичні документи повідомляють, про те, що до другої половини XIX ст. обводнення півночі України було значно більшим порівняно з сучасним часом, а на його території існували досить значні за площею лісові масиви. Не лише крупні степові річки, але й невеликі, були повноводні весь рік, а деякі з них були судноплавні.

У степових ярах та балках, де зберігалася лісова рослинність, існували річки, струмки та джерела, які зараз майже зникли (Кириков 1983; Жукинський 1987). Головною причиною зникнення струмків, джерел і обміління річок у степовій зоні значною мірою стала господарська діяльність населення, яке почало активно освоювати степову зону Північного Причорномор'я в XVIII—XIX ст., внаслідок чого більша частина лісових масивів була знищена.

Особливо цей процес посилюється у другій половині XIX ст., часу початку активного освоєння степових просторів Північного

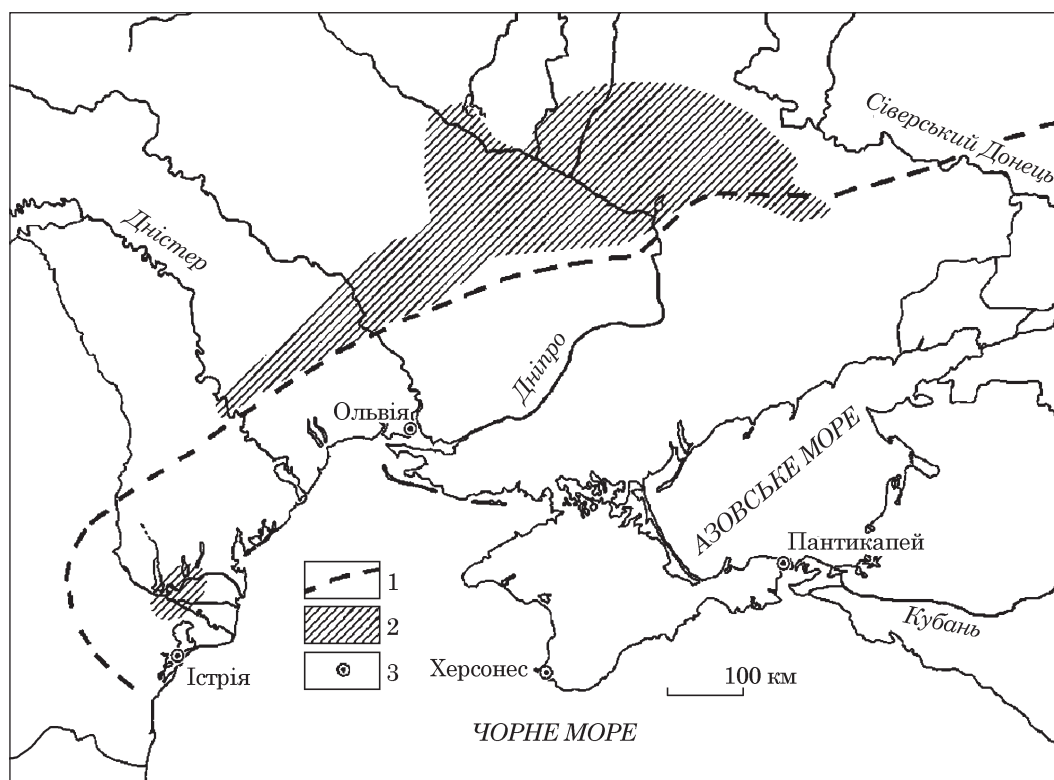

Рис. 1. Карта-схема розселення скіфів і розміщення грецьких поселень в VI ст. до н. е. (за Марченко 2005): 1 — межа лісостепової зони; 2 — території, зайняті скіфами; 3 — грецькі поселення

Причорномор'я (Кириков 1983). Згідно із сучасними палеогеографічними даними, лісові райони в часи античності займали значно більші території, ніж зараз. Це з одного боку сприяло збільшенню водності річок Східної Європи та полегшувало умови існування водних торговельних шляхів, а з другого боку значно ускладнювало прокладку сухопутних торговельних маршрутів.

Треба також зауважити, що окрім водних торговельних шляхів на території Північного Причорномор'я існували також і сухопутні, по яких на територію скіфських городищ лісостепової зони міг поступати грецький імпорт. На думку Ю. В. Болтрика один із таких шляхів, який існував у VI—V ст. до н. е., пов'язував райони Лісостепу з Нижнім Побужжям, і проходив вододілом річок Інгул та Інгулець. Цим торговельним шляхом доставляли сіль, яку добували в Нижньому Побужжі (Болтрик 2000, с. 128). Час існування цього торговельного шляху співпадає з періодом, коли політичний центр Скіфії знаходився у лісостеповій зоні. Існування цього торговельного шляху фіксується задовго до початку грецької колонізації Північного Причорномор'я (Суботін, Черняков 1982, с. 20—21).

Необхідно враховувати, що постійні функціонуючі сухопутні торговельні шляхи могли постійно існувати на території держав або великих племінних об'єднань, які були за-

цікавлені в їхньому існуванні та здатні підтримувати їх належному стані, а також мали можливість здійснювати захист для безпечного просування торговельних караванів. Виникнення постійних функціонуючих торговельних шляхів у V ст. до н. е. стало можливим тільки після освоєння скіфами території Причорноморських степів.

Так Б. М. Граков описував торговельний шлях з Ольвії в Поволжя й далі до Уралу (1947, с. 28). Можна зробити припущення, що цей торговельний шлях міг виникнути й існувати за часів Великої Скіфії, коли скіфи могли забезпечити безпечний прохід по своїй території, а Ольвія стала одним із центрів посередницької торгівлі Північного Причорномор'я в V ст. до н. е.

Широке поширення грецького імпорту на території Північного Причорномор'я припадає на другу половину VII — першу половину VI ст. до н. е. (Вахтина 2018, с. 214).

Треба відзначити, що торговельні контакти між населенням скіфських городищ лісостепової зони з грецькими центрами фіксуються раніш за час виникнення перших грецьких поселень на території Північного Причорномор'я. Імовірно, що саме існування торговельних шляхів було одним з головних факторів, які обумовили виникнення грецьких поселень у цьому регіоні. У VII — на початку VI ст. до н. е. вони стають головними водними торговельними шляха-

ми Північного Причорномор'я. Саме в гирлах цих річок виникають найраніші грецькі поселення: Березанське при злитті Бузького та Дніпровського лиманів (Крыжицкий і др. 1990, с. 42) і Таганрозьке в районі впадіння р. Дон у Азовське море (Копылов 2009, с. 28—29).

При розгляді поширення раннього грецького імпорту на території Півдня України можна відразу відзначити, що вони розміщуються двома групами. Перша група знахідок концентрується на пам'ятках району басейнів Південного Бугу і Дніпра. Це, зокрема, Немирівське городище (на річці Південний Буг), городища: Пастирське, Жаботинське (Правобережжя Середнього Подніпров'я), Більське городище (Лівобережжя Дніпра) та інші. Друга група знахідок грецького імпорту локалізується в районі басейну Дону та Сіверського Дінця (Хопер, Криворіжжя) (Лапін 1966, с. 72, 73; Онайко 1966; Копылов 2009, с. 28—32).

Таким чином, ці дві групи знахідок, безсумнівно, пов'язані з поселенськими структурами. Перша — басейнів Бугу та Дніпра постачалася з Березанського поселення, а друга, Донська — з Таганрозького поселення. Розглядаючи питання про значну відстань, яку «здолали» грецькі товари від морського узбережжя до лісостепових городищ середини VII — початку VI ст. до н. е., необхідно зазначити, що степова зона в цей час майже позбавлена подібного імпорту. Поясненням цьому можуть бути несприятливі кліматичні умови, про які зазначалося вище. Ця істотна обставина залишала смугу степу в зазначений час практично незаселеною (Мурзин 1984, с. 11; Гребенников 2008, с. 126) і, розуміється, торгівля на цій території була просто неможлива.

Скіфські городища розташовувалися на Південному Бузі (Немирівське городище) або в межиріччі між правою притокою Дніпра р. Тясмин і лівою притокою Південного Бугу р. Синюха (Пастирське, Жаботинське). Знахідки архаїчної розписної столової кераміки на лісостепових скіфських городищах датовані 640—600 рр. до н. е., причому їх переважна більшість була зафіксована на Немирівському городищі (третья чверть VII ст. до н. е.; Вахтина 2004), на Більському городищі вона з'являється з другої половини VII — першої чверті VI ст. до н. е. Уся знайдена кераміка була виготовлена в Східній Греції, головним чином на території Південної Іонії. Деякі зразки розписної кераміки дуже рідко зустрічаються на території Північного Причорномор'я, частина з них — тільки на Немирівському городищі (Дараган 2004, с. 90; Задников, Шрамко 2011, с. 139, 146; Вахтина 2018, с. 195). Чисельне співвідношення знахідок кераміки

на скіфських городищах лісостепової зони цього періоду свідчить, про те, що саме Немирівське городище було основним центром її поширення в цьому регіоні (Вахтина 2007, с. 50—51).

Нині можна з упевненістю припустити, що населення більшості скіфських городищ VII—V ст. до н. е. використовували в якості торговельного водного шляху головним чином Південний Буг і його притоки. Найраніші письмові згадки про р. Південний Буг зустрічаються у багатьох античних авторів. Більшість сучасних дослідників зараз ототожнюють р. Південний Буг з річкою Гіпаніс, яка досить часто згадується у більшості описів Північного Причорномор'я античними авторами. При перерахуванні рік Скіфії, Геродот називає Гіпаніс (р. Південний Буг) третьою річкою за розмірами Північного Причорномор'я. Згадуючи цей район, Геродот повідомляє, що поблизу моря до Борисфену приєднується Гіпаніс, які впадають в один і той же лиман. (Herod, IV, 52). Описуючи Північне Причорномор'я та річки, Геродот найретельніше навів свідчення саме про Південний Буг (Гіпанісу). Цей факт безперечно свідчить про важливість саме цієї річки, як водного торговельного шляху по території Скіфії на час написання Геродотом «Історії». Так за течією р. Північний Буг (Гіпаніс) він перелічує чотири народи: калліспідів, алізонів, скіфів-оратаїв і неврів (Herod, IV, 17), а при описі р. Дніпро, він згадує тільки два народи, що проживали в цьому районі: скіфів-землеробів та андрофагів (Herod, IV, 18).

На думку Г. А. Стратановського, Геродот описував торговельний шлях, що існував тільки від гирла Дніпра на північ, до великих Дніпровських порогів, куди, за його припущенням, приходили античні купці для мінової торгівлі (Стратановский 1972, с. 519). Виходячи з цих писемних повідомлень, можна припустити, що на ранніх етапах грецької колонізації берегів Північного Причорномор'я та за часів перебування Геродота в Ольвії саме Південний Буг був головним торговельним шляхом в цьому регіоні. Всі інші річки Скіфії Геродот описує досить кратко або лише згадує їх назви. Це підкреслює значення Південного Бугу як одного з головних водних торговельних шляхів Північного Причорномор'я у VII — на початку VI ст. до н. е.

Скіфські городища розташовані на лівих притоках Дніпра, такі як Басівське на р. Сула і Більське на р. Ворскла, як торговельний водний шлях могли використовувати й р. Дніпро. Городища, які розташовані вище правої притоки Дніпра р. Рось, такі, як Трахтемирівське і Канівське, ймовірно, також використовували як торговельний шлях

Південний Буг, на якому знаходилося Немирівське городище. Саме Немирівське городище, судячи з зафіксованого археологічного матеріалу, було центром посередницької торгівлі грецьким імпортом в лісостеповій зоні. Антична кераміка знайдена на його території свідчить про встановлення контактів його мешканців з грецькими центрами не пізніше середини VII ст. до н. е. Близько середини VI ст. до н. е. відбулося скорочення знахідок грецької кераміки на території Немировського городища. Цей факт свідчить про те, що сталося скорочення торговельних зв'язків між грецькими центрами і жителями городища (Вахтина 2007, с. 50—51; 2018, с. 214). Виходячи з цього можна зробити висновок про те, що з цього часу Немирівське городище втрачає своє значення як головний центр посередницької торгівлі між скіфськими городищами лісостепу та грецькими поселеннями Північного Причорномор'я.

Наймасовішим датованим матеріалом, який дозволяє встановити наявність контактів населення лісостепової зони з грецькими містами, безсумнівно, є розписна кераміка. Однак, кількість знахідок розписної кераміки на лісостепових городищах і могильниках невелика. Навіть на найбільш добре досліджених городищах, таких як Мотронинське або Західне Більське, її знахідки поодинокі. На Західному Більському городищі найраніша грецька кераміка зафіксована з середини — початку третьої чверті VII ст. до н. е. Надалі кількість знахідок грецької кераміки на ньому збільшилася, на відміну від Немировського городища (Вахтина 2007, с. 49—51; Задников 2007, с. 19—21; 2009, с. 20). Цей факт, можливо, вказує на поступове збільшення значення р. Дніпро, як важливішого торговельного шляху, що зв'язував населення античних центрів Північного Причорномор'я з лісостеповими територіями Придніпров'я. У заможних скіфських похованнях цього часу розписний чорнолаковий посуд VII—VI ст. до н. е., як правило, зустрічається поодинокі. Це може свідчити про рідкісність і престижність розписного грецького посуду (Бутягин 2001, с. 57). Розглядаючи комплекси розписної східно-грецької кераміки, знайденої на лісостепових скіфських городищах цього періоду, складається враження, що вона надходила досить рідкісними і компактними партіями. Причому слід зазначити, що вивчення кераміки, яка знайдена на Мотронинському і Немировському городищах, а також розписної кераміки з кургану Темір-Тора, показує, що стилістично цей посуд відноситься до інших груп, ніж аналогічна кераміка з ранніх шарів Березані, Ольвії, Таганрозького поселення та інших, більш пізніх пам'яток цього періоду. На підставі

цих даних деякі дослідники вважають, що ці партії розписної кераміки потрапляли на територію лісостепових і степових варварських поселень Північного Причорномор'я, минаючи античні центри цього регіону (Бутягин 2001, с. 57).

Розглядаючи це припущення, необхідно відзначити, що в кінці VII — VI ст. до н. е. на території Північного Причорномор'я існували головним чином водні торговельні шляхи, які пов'язували їх з античними центрами. Інше питання полягає в тому, що в цей час недавно засновані грецькі поселення ще повністю не контролювали торгівлю з внутрішніми районами Північного Причорномор'я. Тому частина розписної грецької кераміки могла йти безпосередньо з Східно-Середземноморських грецьких центрів на лісостепові території України, не осідаючи на недавно заснованих грецьких поселеннях Північного Причорномор'я. Надалі ситуація змінюється і з кінця VI — початку V ст. до н. е. грецькі міста Північного Причорномор'я, такі як Ольвія і Пантікапей, повністю встановлюють контроль над торгівлею з внутрішніми районами цього регіону.

Вирішуючи питання про предмети імпорту з лісостепових районів, необхідно зауважити, що малоімовірно надходження з них в VII—V ст. до н. е. значних поставок сільськогосподарської продукції. Тим більше, що судячи з палеоботанічних досліджень, в Лісостеповій зоні вирощували пливчасті сорти пшениці, які на відміну від голозернових сортів за характерними особливостями не могли бути предметом експорту (Шрамко, Янушевич 1985; Янушевич 1986). В античних письмових джерелах не зустрічаються згадки про будь-які поставки зерна з районів Нижнього Побужжя і Нижнього Подніпров'я та Нижнього Подонн'я.

Полібій у «Загальній історії» писав про Понте, що він має безліч предметів, вельми необхідних людині — худобу, величезну кількість чудових рабів, з предметів розкоші — мідь, віск, солону рибу тощо. Одним із предметів експорту зі Східної Європи, також, ймовірно, був бурштин. Про це свідчать згадки про нього в деяких античних авторів, так Діодор Сіцилійський (Diod, V, 23), згадує про бурштин під назвою «скіфський електор». Сама назва говорить про те, що він має походження з території Східної Європи, яку античні автори ототожнювали зі Скіфією. Натомість за це греки привозили оливкове масло, вино, всілякий столовий посуд, сіль, прикраси тощо. Цікавим також є його свідчення про те, що хліб то ввозиться звідти, то вивозиться (Polib. 38, 3 сл; IV, 38, 5). Це служить підтвердженням того, що врожаї й неврожаї на території Північного Причорномор'я часто чергувалися через зміни клімату.

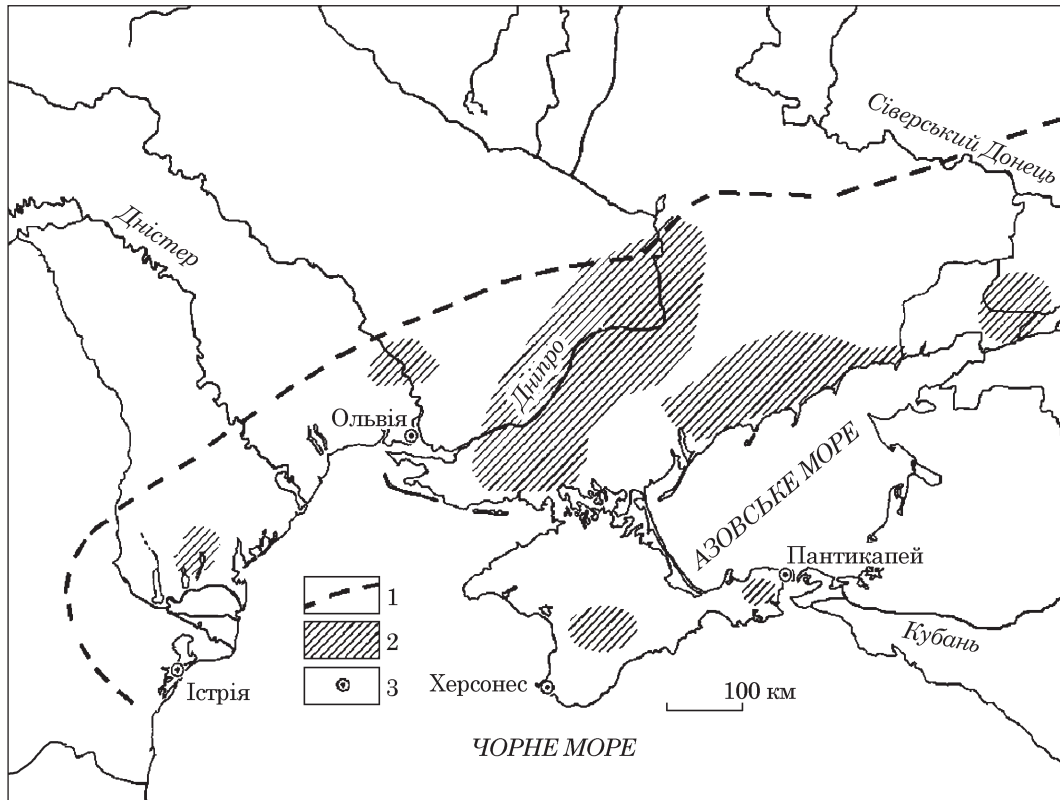

Рис. 2. Карта-схема розселення скіфів і розміщення грецьких поселень в IV ст. до н. е. (за Марченко 2005): 1 — межа лісостепової зони; 2 — території, зайняті скіфами; 3 — грецькі поселення

У VII—V ст. до н. е. роль головного торговельного водного шляху відігравала р. Південний Буг. Цей факт може підтвердити найбільша кількість знахідок античної кераміки на території розташованого на його березі Немирівського городища. Також на користь цього припущення є заснування на правому березі Бузького лиману античного міста Ольвії. Надалі, з переносом політичного центру Великої Скіфії в район Нижнього Подніпров'я, який ймовірно відбувається в кінці V — на початку IV ст. до н. е., торговельний шлях переміщується на р. Дніпро (Мурзін 1986, с. 8—9). Розглядаючи роль Південного Бугу треба відзначити, що протягом усього античного періоду він продовжував грати досить значну роль, як водна транспортна артерія, яка з'єднувала Північне Причорномор'я з районами Центральної та Східної Європи, а також Прибалтикою.

Потепління клімату з V ст. до н. е., при збереженні тенденції збільшення вологості, створило сприятливі умови для освоєння степових районів Північного Причорномор'я (Адаменко и др. 1982, с. 28). Описуючи територію Нижнього Подніпров'я, Геродот повідомляє: «країна рівнинна і рясніє травою і

зрошується водою багатьох річок» (Herod, IV, 47) й далі «серед інших рік Борисфен найбільш корисний людям, бо навколо нього найкращі і найпоживніші пасовища для худоби і дуже багато в ньому риби... і ниви навколо нього чудові, а там, де не засіяно, виростає висока трава» (Herod, IV, 53). Такі природні зміни, ймовірно, зумовили частковий відтік населення з лісостепової в степову зону (рис. 2).

У період з кінця V — на початку IV ст. до н. е. на території степової зони Північного Причорномор'я існує період кліматичного оптимуму, саме в цей час скіфські племена переживають період свого максимального розквіту. Чисельність населення в районах розташування великих скіфських городищ скорочується. Можливо цим фактом, разом з встановленням політичної стабільності, зумовлено те, що на рубежі VI—V ст. або на початку V ст. до н. е. оборонні укріплення скіфських городищ втрачають своє призначення. Політичний центр Скіфії переміщується на територію Нижнього Подніпров'я, де концентрується значна частина населення. Великі скіфські городища втратили військове й політичне значення і поступово занепали.

ЛІТЕРАТУРА

- Адаменко, В. Н., Масанова, М. Д., Четвериков, А. Ф. 1982. *Индикация изменений климата: Методы анализа и интерпретации*. Ленинград: Гидрометеиздат.
- Артюшенко, О. Т., Карева, О. В. 1965. Розвиток рослинності Черкащини в ранньо- та пізньольдовиковий час за матеріалами споро-пилкових досліджень. *Український ботанічний журнал*, XXII, 3, с. 91-100.
- Березанська, С. С., Отрощенко, В. В. 1997. Бронзовий вік. В: Смолій, В. А. (ред.). *Давня історія України. Енеоліт та бронзовий вік*. І. Київ: Наукова думка, с. 387-422.
- Болтрик, Ю. В. 2000. Основной торговый путь Ольвии в Днепровское лесостепное Правобережье. *Российская археология*, 1, с.121-130.
- Борисов, А. А. 1975. *Климаты СССР в прошлом настоящим и будущем*. Ленинград: ЛГУ.
- Бутягин, А. М. 2001. К вопросу о греко-варварской торговле в VII—VI вв. до н. э. В: *Проблемы истории и археологии Украины. Материалы международной научной конференции, посвященной 10-летию независимости Украины*. Харьков, с. 57.
- Бучинский, И. Е. 1963. *Климат Украины в прошлом, настоящим и будущем*. Киев: Госсельхозиздат УССР.
- Вахтина, М. Ю. 2004. Греческая архаическая столовая керамика в варварских памятниках Северного Причерноморья: время и пути распространения. *Боспорские чтения*, V: Этнические процессы, с. 54-58.
- Вахтина, М. Ю. 2007. Греческая архаическая керамика из раскопок Немировского городища в Побужье. В: *Ранній залізний вік Євразії. До 100-річчя О. І. Тереножкіна*. Київ; Чигирин, с. 49-51.
- Вахтина, М. Ю. 2018. Греческая керамика из раскопок Немировского городища. В: Алексеев, А. Ю., Пиотровский, Ю. Ю., Виноградов, Ю. А. (ред.). *Городище Немиров на реке Южный Буг. По материалам раскопок в XX веке из коллекций Государственного Эрмитажа и Научного архива ИИМК РАН*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж; ИИМК РАН; НКТ, с. 193-222.
- Геродот. 1993. *Исторії в дев'яти книгах*. Переклад, передмова та примітки А. О. Білецького. Київ: Наукова думка.
- Граков, Б. М. 1947. Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну та класичну епохи? *Археологія*, 1, с. 23-37.
- Граков, Б. Н. 1954. *Каменское городище на Днепре*. Материалы и исследования по археологии СССР, 36. Москва: АН СССР.
- Гребенников, Ю. С. 2008. *Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX—III вв. до н. э.)*. Николаев: ИА НАН Украины.
- Дараган, М. Н. 2004. Палеоэкономика населения Жаботинского поселения. В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Палеоэкономика раннього залізного віку на території України*. Київ: Шлях, с. 32-65.
- Дараган, М. Н., Разумов, С. Н., Снытко, Н. И., Бондарь, К. М., Вершило, И. В. 2010. Пространственное изучение Немировского городища. *Археологічні дослідження в Україні в 2009 р.*, с. 113-115.
- Жукинский, В. Н. 1987. Днепро-Бугская устьевая область. В: Грезе, В. Н., Поликарпов, Г. Г., Романенко, В. Д. и др. (ред.). *Природа Украинской ССР. Моря и внутренние воды*. Киев: Наукова думка, с. 93-95.
- Задников, С. А. 2007. Ранняя античная керамика Бельского городища. В: *Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века*. Ростов-на-Дону, с. 19-21.
- Задников, С. А., Шрамко, И. Б. 2011. Античный импорт третьей четверти VII — первой четверти VI вв. до н. э. на Бельском городище (по материалам раскопок 2008 и 2009 гг.). В: Посохов, С. И. (ред.). *Древности восточной Европы*. Харьков: Гротеск, с. 138-147.
- Золотун, В. П. 1972. Результаты палеогеографических исследований курганов поблизу Каховки в 1968 р. *Археология*, 6, с. 86-90.
- Золотун, В. П., Кухтева, К. М. 1984. Палеопочвенные исследования для археологии. В: *История развития почв СССР в голоцене. Тезисы докладов Всесоюзной конференции*. Пушкино: ОНТИ НЦБИ АН СССР, с. 232-233.
- Иванов, И. В. 1985. Изменения климата Южной Украины в голоцене. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Проблемы археологии Поднепровья*. Днепропетровск, с. 27-32.
- Иевлев, М. М. 2014. *Очерки античной палеоэкологии Нижнего Побужья и Нижнего Поднепровья*. Киев: О. Філюк.
- Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.
- Кириков, С. В. 1983. *Человек и природа степной зоны, конец X — середина XIX в. (европейская часть СССР)*. Москва: Наука.
- Ключко, В. И. 1996. Новые аспекты связей Северного Причерноморья с Восточным Средиземноморьем в Позднем Бронзовом веке. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Мир Ольвии (памятник исследователю и исследование памятника). К 90-летию Л. М. Славина*. Киев: ИА НАН Украины, с. 129-131.
- Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион)*. Киев: Наукова думка.
- Копылов, В. П. 2009. Нижне-Донской культурно-исторический район в системе международных отношений (VII — первая треть III в. до н. э.) В: *Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Материалы XII международной научной конференции*. Ростов-на-Дону, с. 28-38.
- Крыжицкий, С. Д., Буйских, С. Б., Отрешко, В. М. 1990. *Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта)*. Киев: Наукова думка.
- Лалин, В. В. 1966. *Греческая колонизация Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.
- Лосев, К. С. 1985. *Климат: вчера, сегодня... и завтра?* Ленинград: Гидрометеиздат.
- Марченко, К. К. 2005. Периодизация истории Северного Причерноморья в скифскую эпоху. В: Марченко, К. К. (ред.). *Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху*. Санкт-Петербург: Алетей, с. 27-41.
- Махортых, С. В. 1987. Скифы и Кавказ (к проблеме раннего этапа скифской истории и культуры). В: *Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Всесоюзного семинара посвященного памяти А. И. Тереножкіна*. II. Кировоград: ИА АН УССР, с. 18-20.
- Махортых, С. В., Иевлев, М. М. 1991. Формирование ранне кочевнических образований на юге Европейской части СССР в позднейший предскифский период. В: Абрамов, А. П. (ред.). *Древности Северного Кавказа и Причерноморья*. Москва: Эвтектика, с. 18-31.

Мурзин, В. Ю. 1984. *Скифская архайка Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Мурзин, В. Ю. 1986. Про утворення Північнопричорноморської Скифії. *Археологія*, 55, с. 1-10.

Онайко, Н. А. 1966. *Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V веках н. э.* Свод археологических источников, Д 1-27. Москва: Наука.

Суботин, Л. В., Черняков, І. Т. 1982. Новотроїнівський скарб та питання обміну металом в добу пізньої бронзи. *Археологія*, 39, с. 15-22.

Стратановский, Г. А. 1972. Примечания. В: Геродот. *История в девяти книгах*. Ленинград: Наука, с. 501-545.

Федоров, П. В. 1982. Последледниковая трансгрессия Черного моря и проблема изменений уровня океана за последние 15000 лет. В: Каплин, П. А., Клиге, Р. К., Чепалыга, А. Л. (ред.). *Колебания уровня морей и океанов за 15000 лет*. Москва: Наука, с. 151-156.

Черняков, І. Т. 1989. «Город людей киммерийских» Гомера в археологических реалиях Северного Причерноморья. В: *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. Тезисы докладов конференции*. Запорожье, с. 165-167.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, Б. А., Янушевич, З. В. 1985. Культурные растения Скифии. *Советская археология*, 2, с. 47-64.

Яблонский, Л. Т. 2000. Главные миграционные процессы на территории Южного Приаралья в раннем железном веке. *Нижевоолжский археологический вестник*, 3, с. 64-75.

Янушевич, З. В. 1986. *Культурные растения Северного Причерноморья: палеоботанические исследования*. Кишинев: Штиинца.

REFERENCES

Adamenko, V. N., Masanova, M. D., Chetverikov, A. F. 1982. *Indikatsiia izmenenii klimata: Metody analiza i interpretatsii*. Leningrad: Gidrometeoizdat.

Artiushenko, O. T., Kareva, O. V. 1965. Rozvytok roslynosti Cherkashchyny v ranno- ta piznolodovykovyi chas za materialamy sporo-pylkovykh doslidzhen. *Ukrainskyi botanichnyi zhurnal*, XXII, 3, s. 91-100.

Berezanska, S. S., Otroshchenko, V. V. 1997. Bronzovy vik. In: Smolii, V. A. (ed.). *Davnia istoriia Ukrainy. Eneolit ta bronzovy vik*. I. Kyiv: Naukova dumka, s. 387-422.

Boltrik, Iu. V. 2000. Osnovnoi torgovyi put Olvii v Dneprovskoe lesostepnoe Pravoberezhie. *Rossiiskaia arkheologiya*, 1, s. 121-130.

Borisov, A. A. 1975. *Klimaty SSSR v proshlom nastoiashchem i budushchem*. Leningrad: LGU.

Butiagin, A. M. 2001. K voprosu o greko-varvarkoi torgovle v VII—VI vv. do n. e. In: *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 10-letiiu nezavisimosti Ukrainy*. Kharkov, s. 57.

Buchinskii, I. E. 1963. *Klimat Ukrainy v proshlom, nastoiashchem i budushchem*. Kiev: Gosselkhozizdat USSR.

Vakhtina, M. Iu. 2004. Grecheskaia arkhaischeskaia stolovaia keramika v varvarkikh pamiatnikakh Severnogo Prichernomor'ia: vremia i puti rasprostraneniia. *Bosporskie chteniia*, V: Etnicheskie protsessy, s. 54-58.

Vakhtina, M. Iu. 2007. Grecheskaia arkhaischeskaia keramika iz raskopok Nemirovskogo gorodishcha v Pobuzhe. In: *Ranni zaliznyi vik Yevrazii. Do 100-richchia O. I. Terenozhkina*. Kyiv; Chyhyryn, s. 49-51.

Vakhtina, M. Iu. 2018. Grecheskaia keramika iz raskopok Nemirovskogo gorodishcha. In: Alekseev, A. Yu., Piotrovsky, Yu. Yu., Vinogradov, Yu. A. (eds.). *Gorodishche Nemirov na reke Iuzhnyi Bug. Po materialam raskopok v XX veke iz*

kolleksii Gosudarstvennogo Ermitazha i Nauchnogo arkhiva IIMK RAN. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh; IIMK RAN; NKT, s. 193-222.

Herodot. 1993. *Istorii v deviaty knykhkh*. Pereklad, peredmovna ta prymitky A. O. Biletskoho. Kyiv: Naukova dumka.

Hrakov, B. M. 1947. Chy mala Olviia torhovelni znosyny z Povolzhiam i Pryuralliam v arkhaischnu ta klasischnu epokhy? *Arkheolohiia*, 1, s. 23-37.

Grakov, B. N. 1954. *Kamenskoe gorodishche na Dnepre. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 36. Moskva: AN SSSR.

Grebennikov, Iu. S. 2008. *Kimmeriitsy i skify Stepnogo Pobuzhia (IX—III vv. do n. e.)*. Nikolaev: IA NAN Ukrainy.

Daragan, M. N. 2004. Paleoekonomika naseleniia Zhabotinskogo poseleniia. In: Havryliuk, N. O. (ed.). *Paleoekonomika rannoho zaliznogo viku na terytorii Ukrainy*. Kyiv: Shliakh, s. 32-65.

Daragan, M. N., Razumov, S. N., Snytko, N. I., Bondar, K. M., Vershilo, I. V. 2010. Prostranstvennoe izuchenie Nemirovskogo gorodishcha. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini v 2009 r.*, s. 113-115.

Zhukinskii, V. N. 1987. Dnepro-Bugskaia ustevaia oblast. In: Grese, V. N., Polikarpov, G. G., Romanenko, V. D. i dr. (eds.). *Priroda Ukrainy SSR. Moria i vnutrennie vody*. Kiev: Naukova dumka, s. 93-95.

Zadnikov, S. A. 2007. Ranniia antichnaia keramika Bel'skogo gorodishcha. In: *Mezhdunarodnye otnosheniia v basseine Chernogo moria v drevnosti i srednie veka*. Rostov-na-Donu, s. 19-21.

Zadnikov, S. A., Shramko, I. B. 2011. Antichnyi import tretei chetverti VII — pervoi chetverti VI vv. do n. e. na Bel'skom gorodishche (po materialam raskopok 2008 i 2009 gg.). In: Posokhov, S. I. (ed.). *Drevnosti vostochnoi Evropy*. Kharkov: Grotesk, s. 138-147.

Zolotun, V. P. 1972. Rezultaty paleogruntovykh doslidzhen kurhaniv poblyzu Kakhovky v 1968 r. *Arkheolohiia*, 6, s. 86-90.

Zolotun, V. P., Kukhteeva, K. M. 1984. Paleopochvennye issledovaniia dlia arkheologii. In: *Istoriia razvitiia pochv SSSR v golotsene. Tezisy dokladov Vsesoiuznoi konferentsii*. Pushino: ONTI NTsBI AN SSSR, s. 232-233.

Ivanov, I. V. 1985. Izmeneniia klimata Iuzhnoi Ukrainy v golotsene. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Problemy arkheologii Podneprov'ia*. Dnepropetrovsk, s. 27-32.

Ievlev, M. M. 2014. *Ocherki antichnoi paleoekologii Nizhnego Pobuzhia i Nizhnego Podneprov'ia*. Kiev: O. Filyuk.

Plinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifia VII—IV vv. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Kirikov, S. V. 1983. *Chelovek i priroda stepnoi zony, konets X — seredina XIX v. (evropeiskaia chast SSSR)*. Moskva: Nauka.

Klochko, V. I. 1996. Novye aspekty sviazei Severnogo Prichernomor'ia s Vostochnym Sredizemnomorem v Pozdnem Bronzovom veke. In: Kryzhitskii, S. D. (ed.). *Mir Olvii (pamiatnik issledovatelii i issledovanie pamiatnika). K 90-letiiu L. M. Slavina*. Kiev: IA NAN Ukrainy, s. 129-131.

Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1989. *Pamiatniki skifskoi epokhi Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberezhia (Kievo-Cherkasskii region)*. Kiev: Naukova dumka.

Kopylov, V. P. 2009. Nizhne-Donskoi kulturno-istoricheskii raion v sisteme mezhdunarodnykh otnoshenii (VII — perviaia tret III v. do n. e.) In: *Mezhdunarodnye otnosheniia v basseine Chernogo moria v drevnosti i srednie veka. Materialy XII mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Rostov-na-Donu, s. 28-38.

Kryzhitskii, S. D., Buisikh, S. B., Otreshko, V. M. 1990. *Antichnye poseleniia Nizhnego Pobuzhia (arkheologicheskaia karta)*. Kiev: Naukova dumka.

Lapin, V. V. 1966. *Grecheskaia kolonizatsiia Severnogo Prichernomor'ia*. Kiev: Naukova dumka.

Losev, K. S. 1985. *Klimat: vchera, segodnia... i zavtra?* Leningrad: Gidrometeoizdat.

Marchenko, K. K. 2005. Periodizatsiia istorii Severnogo Prichernomor'ia v skifskuiu epokhu. In: Marchenko, K. K. (ed.). *Greki i varvary Severnogo Prichernomor'ia v skifskuiu epokhu*. Sankt-Peterburg: Aleteiia, s. 27-41.

Makhortykh, S. V. 1987. Skify i Kavkaz (k probleme ranego etapa skifskoi istorii i kultury. In: *Kimmeriitsy i skify. Tezisy dokladov Vsesoiuznogo seminara posviashchennogo pamiati A. I. Terenozhkina*. II. Kirovograd: IA AN USSR, s. 18-20.

Makhortykh, S. V., Ievlev, M. M. 1991. Formirovanie ranne kochevnicheskikh obrazovaniy na iuge Evropeiskoi chasti SSSR v pozdneishii predskifskii period. In: Abramov, A. P. (ed.). *Drevnosti Severnogo Kavkaza i Prichernomoria*. Moskva: Eutektika, s. 18-31.

Murzin, V. Iu. 1984. *Skifskaya arkhayka Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka.

Murzin, V. Yu. 1986. Pro utvorennia Pivnichnoprychornomorskoi Skifii. *Arkheolohiia*, 55, s. 1-10.

Onaiko, N. A. 1966. *Antichnyi import v Pridneprove i Pobuzhe v VII—V vekakh n. e.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 1-27. Moskva: Nauka.

Subotin, L. V., Cherniakov, I. T. 1982. Novotroianivskiy skarb ta pytannia obminu metalom v dobu piznoi bronzy. *Arkheolohiia*, 39, s. 15-22.

Stratanovskii, G. A. 1972. Primechaniia. In: Gerodot. *Istoriia v devyati knigakh*. Leningrad: Nauka, s. 501-545.

Fedorov, P. V. 1982. Poslednikovaia transgressiia Chernogo moria i problema izmenenii urovnia okeana za poslednie 15000 let. In: Kaplin, P. A., Klige, R. K., Chepalyga, A. L. (eds.). *Kolebaniia urovnia morei i okeanov za 15000 let*. Moskva: Nauka, s. 151-156.

Cherniakov, I. T. 1989. «Gorod liudei kimmeriiskikh» Gomera v arkheologicheskikh realiiakh Severnogo Prichernomoria. In: *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii Severnogo Prichernomoria. Tezisy dokladov konferentsii*. Zaporozhe, s. 165-167.

Shramko, B. A. 1987. *Belskoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon)*. Kiev: Naukova dumka.

Shramko, B. A., Ianushevich, Z. V. 1985. Kulturnye rasteniia Skifii. *Sovetskaia arkheolohiia*, 2, s. 47-64.

Iablonskii, L. T. 2000. Glavnye migratsionnye protsessy na territorii Iuzhnogo Priaralia v rannem zheleznom veke. *Nizhnevolzhskii arkheologicheskii vestnik*, 3, s. 64-75.

Ianushevich, Z. V. 1986. *Kulturnye rasteniia Severnogo Prichernomoria: paleobotanicheskie issledovaniia*. Kishinev: Shtiintsa.

N. I. Minaeva

THE INFLUENCE OF NATURAL FACTORS ON THE EMERGENCE OF LARGE SCYTHIAN SETTLEMENTS AND THE DEVELOPMENT OF TRADE ROUTES

This article considers the impact of changes in the natural environment on historical processes that took place in the steppe and forest-steppe zones of Ukraine in the XI—V centuries BC. It is determined that one of the main reasons for the emergence of large Scythian settlements was a natural factor. Changes in climatic conditions in the steppe zone led to the almost com-

plete outflow of population from its territory in the XI—V centuries BC. The establishment of a more favorable climate in the south of Ukraine, which began in the VII century BC, led to an increase in the population in the forest-steppe zone and the emergence of large Scythian settlements on its territory.

The article also considers the question of the emergence and functioning of the main trade routes that existed in the Northern Black Sea region at that time. South Bug, Dnieper and Don rivers were used as trade routes beginning XV century BC. The Scythian penetration to forest-steppe zone and the construction of big sites of settlements started before the start opening the north coastal Black Sea territory by Greek colonists. The Scythians appeared in the forest-steppe zone in the first half to mid- VII century, and the Greek opening of the coastal areas starts at the end of VII century BC. That time the South Bug, Dnieper and Don rivers became waterways connecting North Black sea area with central East Europe and Baltic countries. It were the estuaries of these rivers where appeared the biggest early Greek settlements: Berezan at the Bug and Dnieper estuary's conjunction and Taganrog at the Don estuary. In the VII—V centuries South Bug was the main trade route. This point is supported by the fact that the Olvia state capital-Olvia city was established on the right bank of the Bug estuary.

The Greek centers exported to these areas, possibly ceramics, vine, olive oil, jewelry etc. These are the ceramic residuals which make it possible to determine the big Scythian settlements lifetime. Greek traders as reported ancient authors imported from forest-steppe areas, where these settlements were established, cattle, slaves, copper, furs, wax, salted fish, amber etc. The climate improvement at the North Black Sea area started opening of these unsettled steppe areas. This process resulted in gradual decadence of big Scythian settlements. The Grate Scythian center moves to the lower reach of Dneaper river, which followed by main trade route transfer to that exact river. So the natural factor seriously influenced the South Black Sea areas historical processes in the VII—V centuries BC.

Keywords: settlement, climate, Scythians, ceramics, trade routes.

Одержано 1.12.2021

МІНАЄВА Наталія Іванівна, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

MINAEVA Natalia, Junior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-8800-545X, e-mail: ievminan@gmail.com.